

नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्याप: वर्तमान अवस्था र भावी दिशा तीर्थराज राई[§]

लेखसार

राष्ट्रको उत्पादन, राष्ट्रिय आय, प्रतिव्यक्ति आमदानी, लगानीको मात्रामा वृद्धि, रोजगारीमा वृद्धिका साथै नागरिकका आधारभूत आवश्यकता, जीवनस्तर, मानव विकास सूचकांक आदिजस्ता परिसूचकहरूमा सुधार आउनुलाई आर्थिक विकास भएको मानिन्छ। आ.व. २०८३ सम्ममा नेपाललाई विकासशील राष्ट्र बनाई वि.स. २०८७ सम्म मुलुकको निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको प्रतिशत घटाउने, मध्यम आय स्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने र दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै वि.सं. २१०० सम्ममा समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्याउने सोच छ। यही सोचसहितको मार्गलाई आर्थिक विकासको रोडम्यापका रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ। आर्थिक विकासको बाधकका रूपमा कृषि क्षेत्रमा आधारित अर्थतन्त्र, गरिबी र असमान आय, पुँजीगततर्फ न्यून विनियोजन र खर्च, व्यापार असन्तुलन, कमजोर भौतिक पूर्वाधारको अवस्था, कमजोर प्रविधि, राजनीतिमा सुशासनको अभाव जस्ता चुनौती देखा परेका छन्। यी चुनौतीहरूलाई चिर्न राजनैतिक स्थायित्व, वित्तीय संघीयताको कुशल कार्यान्वयन, आन्तरिक र बाह्य लगानी प्रवर्द्धन, निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन, पूर्वाधार विकास, सामाजिक क्षेत्रमा सुधार, शासकीय सुधार गर्नुको विकल्प देखिँदैन।

शब्दकुञ्जी: आर्थिक वृद्धि, आर्थिक विकास, विकासशील मुलुक, आर्थिक विकासको रोडम्याप।

विषय प्रवेश

नेपालको संविधानले संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थामार्फत् दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्ने लक्ष्य राखेको छ। साथै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर तथा

[§] उपसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: trrai@npc.gov.np

उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख र समृद्ध अर्थतन्त्रको निर्माण गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य रहेको छ। मुलुकमा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल, दिगो आर्थिक विकास तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानता घटाउने, शोषणरहित समाजको निर्माण गर्ने दीर्घकालीन आर्थिक उद्देश्य लिइएको छ। संविधानको उक्त उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न आवधिक योजना, क्षेत्रगत नीतिहरू, आर्थिक कानून मध्यमकालीन संरचना र वार्षिक बजेटहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन्। आर्थिक वृद्धि, आर्थिक विकासको न्यूनतम सर्त हो। राष्ट्रका प्रमुख क्षेत्रहरू जस्तै; पूर्वाधार, उर्जा, प्रविधि, कृषि, वन, पर्यटन, रोजगारलगायत समग्र उत्पादनका क्षेत्रमा सुधार गर्न सके देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि हुन गई आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य हासिल हुन्छ। आर्थिक वृद्धिलाई दिगो बनाएर अन्य सामाजिक क्षेत्र, सेवा प्रवाह, सुशासनमा सुधार तथा आर्थिक विकास गरेमा संविधानले परिलक्षित गरेको आर्थिक उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ।

आर्थिक विकासको अवधारणा

२०औं शताब्दीमा पश्चिमाहरूले अर्थतन्त्रको औद्योगिकीकरण गर्ने क्रममा आर्थिक विकासको अवधारणाको जन्म भएको हो। दोस्रो विश्वयुद्धमा ध्वस्त भएका भौतिक संरचनाहरूको पुनःनिर्माण गर्न आर्थिक विकासको अवधारणा अघि सारिएको थियो। यसै सन्दर्भमा सन् १९४९ मा अमेरिकी राष्ट्रपति ह्यारी ट्रुम्यानले अविकसित क्षेत्रको विकासलाई प्राथमिकता दिन भनेर भाषण गरेका थिए (Gerschenkron, 1962)। सन् १९६० देखि पूर्वाधार निर्माण र गरिबी निवारणमा जोड दिइएको थियो। यसरी हुने पूर्वाधारको विकास र गरिबी निवारणको क्रमलाई पनि आर्थिक विकासको एउटा क्रम भनेर अर्थ्याइयो। वर्तमान अवस्थासम्म आइपुग्दा आर्थिक विकासको अवधारणाभित्र मानव कल्याण (Human Welfare) समेत समेटिन पुगेको छ। आर्थिक विकासलाई आर्थिक वृद्धि र न्यायपूर्ण वितरणको समायोजनका रूपमा तलको समीकरणले देखाउँदछ।

Economic Development = Economic growth + Equitable distribution

राष्ट्रको उत्पादन, राष्ट्रिय आय, प्रतिव्यक्ति आमदानी, लगानीको मात्रामा वृद्धि, रोजगारीमा वृद्धिका साथै नागरिकका आधारभूत आवश्यकता, जीवनस्तर, मानव विकास सूचकांक आदिजस्ता परिसूचकहरूमा सुधार आउनुलाई आर्थिक विकास भएको मानिन्छ (हाडा, २०७९)। आर्थिक विकास एउटा प्रक्रिया हो। यो निरन्तर सुधारको लय हो। यस प्रक्रियामा अर्थतन्त्रका स्रोतको परिचालन, पूँजी निर्माण, सूचना प्रविधि तथा संस्थागत सुधारका विषयहरू समेत समेटिन्छन्। आर्थिक विकासको न्यूनतम शर्त आर्थिक वृद्धि हो भने आर्थिक विकास मार्फत् आर्थिक कल्याण, आर्थिक उन्नयन र सामाजिक न्यायमा पुग्न सकिन्छ। त्यसरी नै यी ३ अवस्थाबाट आर्थिक विकासमा समेत सकारात्मक प्रभाव परेको हुन्छ। आर्थिक विकासले अर्थतन्त्रका समग्र विषय/क्षेत्रको विकासलाई समेटेको हुन्छ। यसभित्र कृषि, सञ्चार, रोजगार, सडक, उद्योग, व्यापार, यातायात, उर्जा, सिंचाई क्षेत्र लगायतको समान विकास हुने कुरा पर्दछन्।

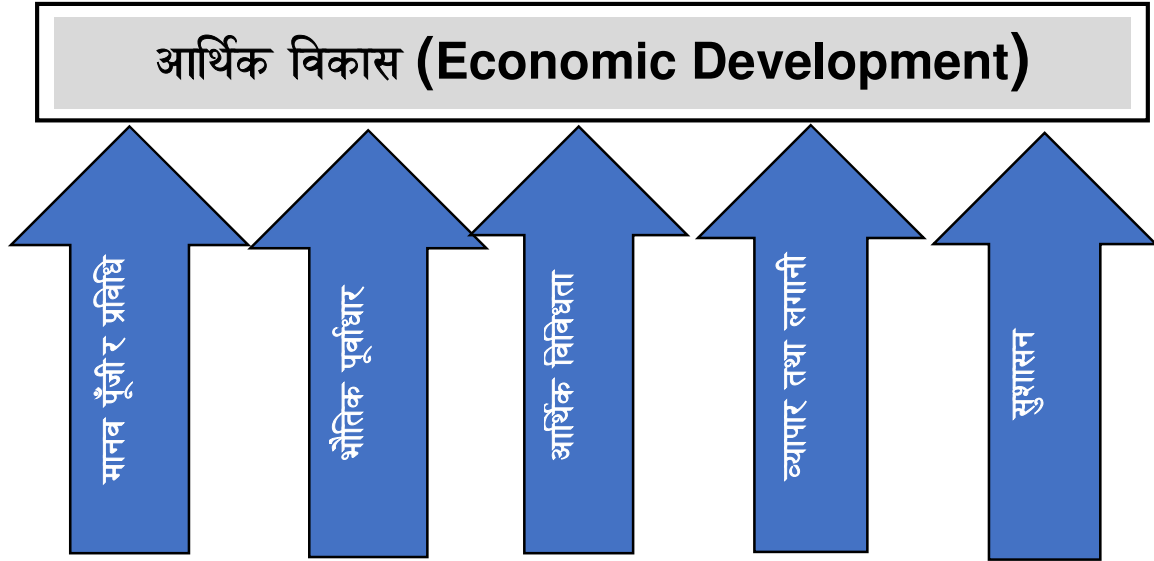
विकसित अर्थतन्त्रका विशेषताहरू

विकसित अर्थतन्त्र हुन के के विशेषता चाहिन्छ भनेर खोज्नुभन्दा पनि हालका विकसित देशहरूको अर्थतन्त्रका विशेषताहरूलाई हेरेर विकसित अर्थतन्त्र हुन यस्तो अवस्था हुनुपर्दछ भन्नु उपयुक्त हुन्छ। अर्को तरिकाले भन्नुपर्दा हालका अति कम विकसित मुलुकहरू जे कुरा प्राप्त गर्न प्रयासरत छन् ती कुराहरू नै विकसित अर्थतन्त्रका विशेषता हुन् भन्दा अत्युक्ति नहोला। मुलुकमा उच्च र दिगो आर्थिक वृद्धि**, उच्च प्रतिव्यक्ति आय, मानव विकास सूचकाङ्कमा उच्च स्तर, राम्रो जीवनस्तर, अर्थतन्त्रमा उद्योग र सेवा क्षेत्रको उच्च योगदान, प्रविधिको उच्चतम उपयोग, पूर्वाधारको विकास, सुशासनयुक्त शासन, पुँजीगत स्रोतको वृद्धि, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सबलीकरण जस्ता प्रमुख विशेषताहरू नै विकसित अर्थतन्त्रका विशेषताहरू हुन्।

आर्थिक विकासका पिलरहरू

आर्थिक विकासका लागि अति आवश्यक वातावरण भनेको नै फराकिलो र दिगो आर्थिक वृद्धि (high and stable growth) हो। यसका साथै वृद्धिको समन्यायिक वितरण (Equitable Distribution) गर्नु पनि हो। यो वातावरण तयार पार्न चित्र नं १ मा प्रस्तुत गरिएका विषय/क्षेत्रहरूले पिलरका रूपमा काम गरेका हुन्छन्।

चित्र नं. १ : आर्थिक विकासका पिलरहरू

** एउटा स्तरमा पुगेपछि देशको आर्थिक वृद्धि उच्च नहुन सक्छ तर दिगो भने रहिरहन्छ।

आर्थिक विकासको आधारशीलाका रूपमा रहने कुल गार्हस्थ उत्पादनका महत्वपूर्ण तत्वहरूमा मानव पूँजी र प्रविधि पर्दछन्। श्रम र पूँजीको प्रयोग गरी यसमा प्रविधि र Innovation को मद्दतले मुलुकको उत्पादन बढाउन सकिन्छ। कुनै पनि राष्ट्रको आर्थिक विकासलाई गति दिइरहन त्यस देशमा काम गर्न सक्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्यापर्याप्त हुनुपर्ने हुन्छ। अर्थात् त्यो देश जानसांख्यिक लाभ (डेमोग्राफिक डिभिडेन्ड) भएको क्षेत्रमा हुनुपर्दछ। वर्तमान अवस्थामा 'डेमोग्राफिक डिभिडेन्ड' कम भएका विकसित मुलुकहरूले नेपाल जस्ता विकासशील मुलुकहरूबाट युवा उमेरका नागरिकहरूलाई लाने गरेको कारण पनि यही हो।

भौतिक पूर्वाधार निर्माण तथा मर्मतबाट देशको अर्थतन्त्र चलायमान हुन्छ। यस क्रममा लगानी बढ्ने, उत्पादन बढ्ने, आन्तरिक उपभोग बढ्ने तथा आयात निर्यातमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्दछ। साथै, यसबाट रोजगारीको सिर्जना हुने र आन्तरिक माग बढ्ने जान्छ। फलस्वरूप आर्थिक गतिविधि सक्रिय हुन जान्छ।

कुनै पनि मुलुकको अर्थतन्त्र एउटा क्षेत्रमा मात्र निर्भर रह्यो भने यो आफैमा खतरायुक्त हुन्छ। यो क्षेत्रमा समस्या आएका खण्डमा मुलुकको समग्र अर्थतन्त्र नै धरासायी हुने खतरा हुन्छ तसर्थ आर्थिक विकासका लागि आर्थिक विविधता अर्को महत्वपूर्ण पिलर हुन आउँछ। यसभित्र उत्पादनमा विविधीकरण (Production Diversification), व्यापारमा विविधीकरण (Trade Diversification) र सरकारी राजस्व स्रोतको विविधीकरण (Government Revenue Diversification) पर्दछन् (MBRSG, 2024)। उदाहरणका लागि मलेशियाको पहिला प्रमुख निर्यात वस्तु रबर थियो। यसलाई कायम राख्दै हाल निर्यात विविधीकरण गरेर पाम तेल (Yusof, Z.A., 2012) निर्यात गर्ने विश्वकै दोस्रो ठूलो मुलुक बनेको छ (Statista, 2024)। विश्व बैंकको सन् २०२४ को Global Economic Diversification Index ++Report अनुसार नेपालले ९१.३१ अंक प्राप्त गरेको छ। पहिलो र दोस्रो स्थानमा हुने देशहरू क्रमशः अमेरिका र चीनको औसत अङ्क १५३.२० र १४६.९३ रहेको छ भने सबैभन्दा तल हुने मुलुकमा नाइजर रहेको छ, जसको औसत अङ्क ८१.८८ रहेको छ।

व्यापार तथा लगानी र शासकीय सुशासन पनि आर्थिक विकासका महत्वपूर्ण पिलर हुन्। बदलिंदो समयसँगै आर्थिक विकासका पिलरहरू धेरै थपिएका छन्। तथापि हामीले उक्त पाँचवटा पिलरलाई प्रमुख रूपमा लिएका हुन्छौं।

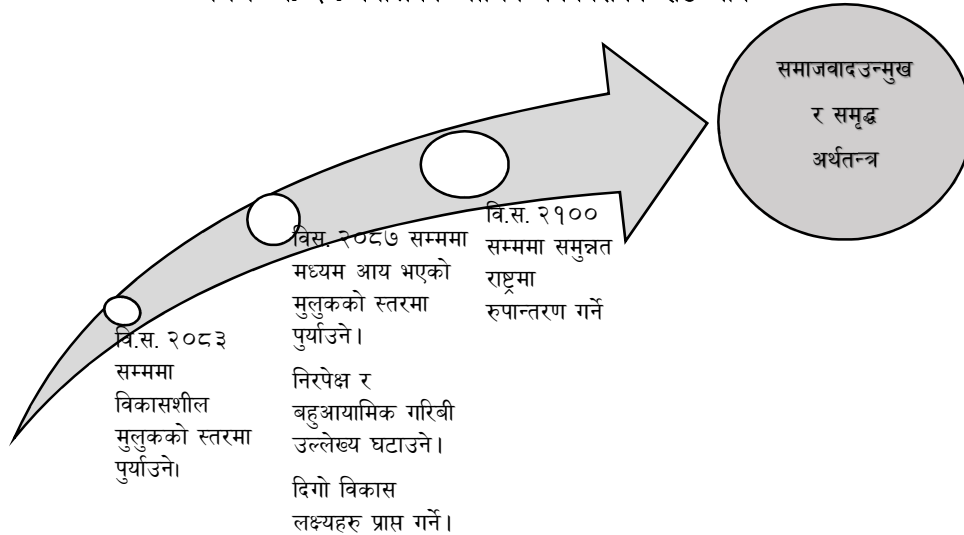
** राजस्व(Revenue), उत्पादन(Output) र व्यापार (trade) को विविधीकरणलाई Composite Index बनाएर तय गरिने।

हाम्रो आर्थिक विकासको रोडम्याप

संविधानले परिकल्पना गरेको समाजवादउन्मुख र समृद्ध अर्थतन्त्रमा पुग्ने लक्ष्यलाई पच्चीस वर्षे दीर्घकालीन सोचले एउटा दिशानिर्देश गरेको छ। 'समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली'को सोचले संविधानको परिकल्पनालाई पूरा गर्न मद्दत गर्दछ। कतिपय देशहरूले राष्ट्रको आर्थिक विकासको रोडम्यापका लागि स्पष्ट र कार्यजिम्मेवारी बाँडफाँट सहितको योजना/रणनीति तयार पारेका हुन्छन्। नेपालका हकमा भने त्यस किसिमको रोडम्याप तयार पार्न सकिएको छैन। तथापि केही राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विकासस्तरका लक्ष्यहरू राखिएका छन् र ती लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न क्षेत्रगत नीतिहरू/रणनीति, लागत अनुमान दस्तावेज, कार्यान्वयन फ्रेमवर्क, ढाँचाहरू तर्जुमा गरिएका छन्। ती सबै आर्थिक रोडम्यापका लागि सहयोगी दस्तावेजहरू हुन्। उदाहरणका लागि विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुँदा दिइने ग्रेस अवधि तथा स्तरोन्नतिलाई कसरी दिगो बनाउने भनेर तयार पारिएको Nepal Least Developed Country Graduation Smooth Transition Strategy (LDC Graduation STS) 2023-2030 पनि आर्थिक विकासको रोडम्यापलाई दिशा प्रदान गर्ने एउटा दस्तावेज हो। हाम्रा आवधिक योजनाहरू पनि प्रमुख दस्तावेज हुन्। त्यसैगरी हाम्रो आर्थिक विकासको रोडम्यापमा अगाडि बढ्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने दस्तावेजका रूपमा १६औं योजनालाई तर्जुमा गरिएको छ।

नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्यापलाई तलको चित्र नं. २ बाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ।

चित्र नं. २ : नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्याप

दीर्घकालीन सोच २१०० अनुसार नेपालको अल्पकालीन, मध्यमकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्य र यिनीहरूको हालसम्मको प्रगतिलाई तलको तालिका नं. १ बाट देखाइएको छ। नेपालको आर्थिक

विकासको रोडम्यापलाई यिनै तीनवटा अवधिको लक्ष्यले दिशानिर्देश गरेको छ। यस रोडम्यापअनुसार आ.व. २०८३ सम्ममा नेपाललाई विकासशील राष्ट्र बनाई वि.स. २०८७ सम्म मुलुकको निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको प्रतिशत घटाउने, मध्यम आय स्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने र दिगो विकासका लक्ष्यहरु हासिल गर्दै वि.स. २१०० सम्ममा समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्याउने सोच छ। उक्त सोचअनुसार के कति प्रगति भयो र हुने अवस्था छ भनेर तालिका नं. १ मा देखाइएको छ।

तालिका नं. १: नेपालको आर्थिक विकासको रोडम्याप

समयसीमा	लक्ष्य	प्रगतिको अवस्था
आ. व. २०८३ (अल्पकालीन)	• नेपाललाई विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने।	<ul style="list-style-type: none"> • विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुन आवश्यक पर्ने ३ मध्ये २ वटा सूचकाङ्कहरु 'मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क (HAI) र आर्थिक तथा वातावरण जोखिम सूचकाङ्क (EVI) को सीमा पहिलादेखि नै पार गरिसकेको अवस्था छ। • तेस्रो सूचकाङ्क प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ उत्पादन (GNI Per Capita) को सीमा पार गर्न नसकेको अवस्था छ। हाल देशको GNI Per Capita १४१० अमेरिकी डलर भए पनि स्तरोन्नतिका लागि Atlas Method *बाट GNI Per Capita को मापन गरिने भएको हुँदा १०२४ अमेरिकी डलर मात्र देखाइएको कारण यस सूचकमा सीमा पार गर्न सकिएको छैन। विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नतिका लागि सन् २०२४ को Triennial Review का लागि १३०६ अमेरिकी डलर तोकिएको छ। • हाल नेपाल स्तरोन्नतिको ग्रेस अवधिमा छ। सबैकुरा यथावत् रहेमा तोकिएको वर्ष विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नति हुने पक्कापक्की जस्तै छ।
वि.स. २०८७ (मध्यकालीन)	• नागरिकलाई निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबी	• आ. व. २०७५/७६ मा १८.७ प्रतिशत रहेको निरपेक्ष गरिबीलाई आ. व. २०७९/८० सम्ममा

* Atlas Method बाट मापन गर्दा आर्थिक वृद्धि (Economic Growth), मुद्रास्फिति (Inflation), सटही दर(Exchange Rate) र जनसङ्ख्या वृद्धि(Population Growth) को समेत असर संलग्न गरिन्छ।

समयसीमा	लक्ष्य	प्रगतिको अवस्था
	<p>(Absolute and Multi-Dimensional Poverty) को अवस्थाबाट मुक्त गर्दै दिगो विकासका लक्ष्य (SDGs) हरू हासिल गर्ने।</p> <ul style="list-style-type: none"> मध्यम आयस्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने। 	<p>११.२ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखेकोमा घट्नुको सट्टा बढेर २०.२ प्रतिशत पुगेको छ।</p> <ul style="list-style-type: none"> बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या आ. व. २०७५/७६ को २८.६ प्रतिशतबाट आ. व. २०७९/८० मा ११.५ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य लिइएकोमा १७.४ प्रतिशतमा मात्र झरेको देखिन्छ। यहाँ महत्वपूर्ण तर विरोधाभाषपूर्ण तथ्याङ्क चाहिँ निरपेक्ष गरिबी र बहुआयामिक गरिबीको जनसङ्ख्यामा रहेको छ। एउटा घटेको देखिन्छ भने अर्को बढेको। दिगो विकासका लक्ष्यहरूको प्रगतिको अवस्थालाई हेर्दा पनि सन्तोष मात्र सकिने अवस्था छैन। सन् २०२२ को SDG Progress हेर्ने हो भने समग्रतामा ५६.६ प्रतिशत मात्र प्रगति हासिल भएको देखिन्छ भने सन् २०३० सम्ममा ५९.७ प्रतिशत प्रगति प्राप्त हुने देखिन्छ। नेपालको GNI Per Capita Atlas Method बाट मापन गरेर १०२४ अमेरिकी डलर मात्र देखाइएको छ। तसर्थ नेपाल अझै निम्न आय भएको मुलुकमै पर्दछ नेपाल। आयको आधारमा हुने देशको वर्गीकरणमा GNI Per Capita को मापदण्ड हरेक वर्ष बढ्दै जाने भएकाले नेपालले उल्लेख्य मात्रामा आम्दानी बढाउनुपर्ने हुन्छ।
वि.स. २१०० (दीर्घकालीन)	<ul style="list-style-type: none"> समुन्नत राष्ट्रको स्तरमा पुर्याउने। 	<ul style="list-style-type: none"> व्यापक भौतिक विकास, ठूला ठूला पूर्वाधारको संरचना जस्तै एयरपोर्ट, सुरुङ्ग मार्ग, केवलकार, रेल सेवाको विस्तार हुँदै जानुपर्नेमा त्यो दिशातिर काम गर्न सकिएको छैन। गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाका लागि आधार तयार पार्न सकिएको छैन। आयको समान वितरण/ राज्यबाट वितरण हुने अवसर

समयसीमा	लक्ष्य	प्रगतिको अवस्था
		<p>र स्रोतको समान वितरणमा काम गर्न सकिएको छैन।</p> <ul style="list-style-type: none"> सुशासन र शासकीय सुधारतर्फ थुप्रै काम गर्न बाँकी छ।

(स्रोत: पन्ध्रौँ योजना र विभिन्न प्रकाशनहरु)

वि. स. २१०० मा रेलमार्ग २२०० कि.मि. निर्माण गर्ने सोच रहेकामा हालसम्म ५२ कि.मि.मात्र बनेको छ। गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या शून्यमा झार्ने र आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आवद्ध जनसङ्ख्या शतप्रतिशत पुर्याउने सोच रहेको छ। प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय १२ हजार १०० अमेरिकी डलर पुर्याउने तथा विद्युत उत्पादन ४० हजार मेघावाट उत्पादन गर्ने सोच रहेकामा हाल २६८४ मेघावाट विद्युत उत्पादन भएको अवस्था छ।

समुन्नत राष्ट्रले विकासको गन्तव्य (Ends/Destination) लाई नबुझाएर एउटा माध्यम (Means)/निरन्तर प्रयासलाई बुझाउँदछ। हिजोभन्दा आज, आजभन्दा भोलि र भोलिभन्दा पर्सि झन् उन्नत बनाउँदै लैजानका लागि निरन्तरको प्रयासलाई समुन्नत अवस्थाले बुझाउँदछ।

आर्थिक विकासका सूचकहरुको वर्तमान अवस्था

संलग्न तालिका नं. २ मा नेपालले विगत साढे ३ वर्षमा प्राप्त गरेको आर्थिक वृद्धि र विकासका प्रमुख सूचकहरुको प्रगतिको अवस्था देखाइएको छ। अर्थतन्त्रको बाह्य क्षेत्रतर्फ चालू योजनामा विदेशी विनिमय सञ्चिति र यसबाट वस्तु तथा सेवाको आयात धान्ने अवधि ७ महिना कायम गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो। आ.व. २०७८/७९ मा बाहेक अन्य आर्थिक वर्षहरुमा १० महिना बढीको आयात धान्न सक्ने गरी विदेशी विनिमयको सञ्चिति रहेको छ। विप्रेषण आप्रवाह र शोधनान्तर स्थितिको आँकडा हेर्दा सकारात्मक देखिन्छ।

तालिका नं. २: प्रमुख आर्थिक परिसूचकका सूचकहरुको वर्तमान अवस्था

परिसूचक/सूचक	आ.व. २०७७/७८	आ.व. २०७८/७९	आ.व. २०७९/८०	आ.व. २०८०/८१ पौष मसान्तसम्म
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर, आधारभूत मूल्यमा (प्रतिशत)	४.५	५.३	२.२	-

कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा, रू.अर्ब)	४३५३	४९३४	५३८१	-
प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा, रू.)	१,५०,४९५	१,६९,०३८	१,८२,६८३	-
प्रति व्यक्ति राष्ट्रिय आय (अमेरिकी डलर)	१२८४	१४०७	१४१०	-
कुल राष्ट्रिय बचत (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात)	३१.५	२९.	३१.७	-
कुल स्थिर पूँजी निर्माण (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात)	२९.३	२८.५	२५.२	-
मुद्रास्फीति (प्रतिशत)	३.६	६.३	७.७	५.३
कुल वस्तु निर्यात (रू.अर्ब)	१४१.१	२००.०३	१५७.१४	७४.९७
कुल वस्तु आयात (रू.अर्ब)	१५३९.८४	१९२०.४५	१६११.७३	७६८.१७
व्यापार घाटा (रू.अर्ब)	१३९८.७१	१७२०.४२	१४५४.५९	६९३.२
विप्रेषण आप्रवाह (रू.अर्ब)	९६१.०५	१००७.३१	१२२०.५६	७३३.२२
शोधनान्तर स्थिति (+/- रू.अर्ब)	+१.२३	-२५५.२६	+२९०.५२	२७३.५२
विदेशी विनिमय सञ्चिति पर्याप्तता (वस्तु तथा सेवा आयात, महिना)	१०.२	६.९	१०.	१२.१
आन्तरिक ऋण परिचालन (रू.अर्ब)	२२४.	२३२.६४	२,५६.००	१,२८.३१
विस्तृत मुद्रा प्रदाय वृद्धिदर (%)	२१.८	६.८	११.४	६.४
आन्तरिक कर्जा वृद्धिदर (%)	२७.१	१४.५	८.७	२.६
बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप वृद्धिदर (%)	२१.४	९.	१२.३	६.६
वाणिज्य बैंकको शाखा पुगेका स्थानीय तह	७५०	७५२	७५२	७५२
नेप्से परिसूचक (असार मसान्त)	२८८३.४	२००९.५	२०९७.१	२१२०.६ (पौष मसान्त)

(स्रोत: राष्ट्रिय योजना आयोग, २०८०)

माथिको तालिकामा संलग्न गरिएका आर्थिक परिसूचकहरूको वर्तमान अवस्थालाई पन्ध्रौँ योजनामा राखिएको लक्ष्यसँग तुलना गर्दा ठूलो अन्तर देखिन्छ। यस योजनाले आर्थिक वर्ष २०७७/७८ देखि

२०७९/८० को अवधिमा आर्थिक वृद्धिदर(आधारभूत मूल्यमा) ९.६ देखि ९.९ सम्म हासिल हुने लक्ष्य राखेको छ। तर हामीले उक्त अवधिमा बढीमा ५.३ प्रतिशतको वृद्धि मात्र प्राप्त गर्न सकेका छौं। यस अवधिमा उपभोक्ता मुद्रास्फीति ६.० मा स्थिर राखे लक्ष्य रहेकामा आ.व. २०७९/८० मा ७.७ सम्म प्रतिशत पुगेको थियो।

नेपालको आर्थिक वृद्धि र विकासको आगामी दिनका गतिलाई हेर्न हरेक २ वर्षमा विश्व बैंकले प्रकाशन गर्ने नेपाल डेभलपमेन्ट अपडेटको पछिल्लो प्रकाशनको तथ्याङ्कलाई पनि हेर्न सकिन्छ। उक्त प्रकाशनअनुसार चालु तथा आगामी आर्थिक वर्षमा नेपालको आर्थिक विकासको प्रक्षेपित तथ्याङ्क/विवरण तालिका नं. ३ मा हेर्न सकिन्छ:

तालिका नं. ३: नेपालको आर्थिक विकासको प्रक्षेपित तथ्याङ्क/विवरण

परिसूचक	आ.व. २०८०/८१	आ.व. २०८१/८२	कारण
आर्थिक वृद्धि	३.६	४.६ ↑	<ul style="list-style-type: none"> आयात अवरोध हट्ने, खुकुलो मौद्रिक नीति अवलम्बन,
जिडिपीको अनुपातमा चालु खाता घाटा	३.७	४.६ ↑	<ul style="list-style-type: none"> आयात वृद्धि, व्यापार घाटामा वृद्धि,
वित्तीय घाटा	३.५	३.३ ↓	<ul style="list-style-type: none"> राजस्वमा वृद्धि,
जिडिपीको अनुपातमा सार्वजनिक ऋणको प्रतिशत	४१	४१	<ul style="list-style-type: none"> वित्त नीतिमा कडाई,

(स्रोत: विश्व बैंक, २०२३)

सन् २०२३ को नेपाल डेभलपमेन्ट प्रतिवेदनअनुसार चालु आर्थिक वर्षको आर्थिक वृद्धि ३.६ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरिएको छ। खुकुलो मौद्रिक नीतिको अवलम्बन र आयातमा भएको अवरोध हट्ने कारणले अर्थतन्त्रमा विस्तार भई आगामी आर्थिक वर्षमा ४.६ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हुने प्रक्षेपण छ। जिडिपीको अनुपातमा चालू खाता घाटा बढ्ने अनुमान गरिएको छ। यस बिचमा आयातमा वृद्धि भई व्यापार घाटामा वृद्धि हुने कारणले चालू खाता घाटा बढ्ने आँकलन गरिएको हो। आयातमा हुने वृद्धिले राजस्व संकलनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भएकाले वित्तीय घाटा कम हुने अपेक्षा गरिएको छ।

आर्थिक विकासमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरू

आर्थिक विकासले राजनीतिक परिवर्तन र सामाजिक सुधारलाई दिगो बनाउन मद्दत पुर्याउँछ। वर्तमान अवस्थामा राजनीतिक एजेण्डाको प्रमुख हिस्सा नै आर्थिक विकासको विषय बनेको छ। आर्थिक विकासमा फड्को मार्न सके मात्र लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिको स्थायित्व रहन सक्ने देखिएको छ। आर्थिक विकासको लक्ष्य र रहर सबै मुलुकमा हुन्छ तर केही मात्र त्यस लक्ष्यमा सफल हुन सकेका छन्। त्यसका कारण भनेका विभिन्न समस्या र चुनौतीहरू हुन्। नेपालले पनि आर्थिक विकासको मार्गचित्रमा अघि बढ्न निम्न समस्या र चुनौतीहरू सामाना गरिरहेको छ।

कृषि क्षेत्रमा आधारित अर्थतन्त्र

विकसित र विकासशील देशका अर्थतन्त्रको क्षेत्रगत संरचना हेर्ने हो भने जिडिपीमा कृषि क्षेत्रको योगदान १ प्रतिशत वा त्योभन्दा तलको हाराहारी हुने गर्दछ तर हाम्रो जिडिपीमा कृषि क्षेत्रको २४ प्रतिशतको हाराहारीमा योगदान रहेको छ। कृषिको विविधीकरण नहुनु, परम्परागत तौर तरिकाबाट यस पेसालाई अगाडि बढाइरहनु, जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा यसमा सामेल हुनु नै यसका समस्या रहेका छन्। यस परिप्रेक्ष्यमा जिडिपीमा ठूलो योगदान दिनेमा उद्योग क्षेत्र र सेवा क्षेत्रको भूमिका बनाई अर्थतन्त्रको संरचनात्मक रूपान्तरण गर्नु चुनौती रहेको छ।

गरिबी र असमान आय

गरिबीको विषमता र आयाम दुवैमा हामी कमजोर अवस्थामा छौं। भूकम्प, कोभिड, अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्व लगायतले नेपालको निरपेक्ष गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या घट्नुको साटो बढेको छ। आ. व. २०७५/७६ मा १८.७ प्रतिशत रहेको निरपेक्ष गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या आ. व. २०७९/८० मा २०.२ प्रतिशत पुगेको छ। बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या पनि बढेको अवस्था छ। गरिबको जनसङ्ख्या घटाउन रोजगारी सिर्जना तथा सामाजिक अवस्थामा सुधार गरेर आर्थिक विकासका लागि अनिवार्य सर्तका रूपमा रहेको धनी र गरिबका बिचको खाडल कम गर्नु चुनौती रहेको छ।

पूँजीगततर्फ न्यून विनियोजन र खर्च

रोजगारी सृजना र उत्पादनसँग सम्बन्धित पूँजीगत खर्चतर्फ मुख्यतः तीन किसिमका समस्या रहेका देखिन्छन्। पहिलो, पूँजीगत खर्चका लागि विनियोजन हुने रकम कुल बजेटको न्यून हिस्सा मात्रै हुने, दोस्रो, विनियोजित बजेटको उल्लेख्य रकम खर्च नहुने र तेस्रो तथा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको पूँजीगत रकम खर्च हुने क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना र उत्पादन बढाउने विषय/क्षेत्रमा हुन नसक्नु हुन्। वर्तमान अवस्थामा हाम्रो अर्थतन्त्रमा कुल सङ्घीय बजेटको १३ देखि १५ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्रै पूँजीगत खर्च हुने

देखिएको छ। आ.व. २०७७/७८ मा पुँजीगत तर्फ विनियोजनको तुलनामा लगभग ६४.७ प्रतिशत रकम मात्र खर्च भएको थियो। यो रकम कुल बजेटको १५.५ प्रतिशत हुन आउँछ। आ.व. २०७८/७९ मा कुल बजेटको २३ प्रतिशतको हाराहारीमा पुँजीगत तर्फ विनियोजन भएकामा विनियोजित रकमको लगभग ५७ प्रतिशत रकम मात्र खर्च हुन सकेको देखिन्छ। यसरी पुँजीगत तर्फ वास्तविक खर्च भएको रकम कुल बजेटको अनुपातमा गणना गर्ने हो भने १३.२ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ। यसरी नै आ.व. २०७९/८० को विनियोजन र खर्चको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने कुल बजेटको २१ प्रतिशतको हाराहारीमा पुँजीगत तर्फ विनियोजन भएकोमा विनियोजित रकमको लगभग ६१.५ प्रतिशत रकम मात्र खर्च हुन सकेको देखिन्छ। यसरी पुँजीगत तर्फ वास्तविक खर्च भएको रकम कुल बजेटको अनुपातमा गणना गर्ने हो भने १३ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ। अतः कुल विनियोजित बजेटमा पुँजीगत तर्फको हिस्सा बढाउनु र खर्चको आकार बढाउनु चुनौती रहेको छ।

व्यापार असंतुलन

आन्तरिक उत्पादन न्यून हुनु, उत्पादकत्व बढाउन नसक्नु, उत्पादनमा विविधीकरण गर्न नसक्नु, निर्यातको प्रवर्धनमा कमी, आन्तरिक मागको बढोत्तरी र विप्रेषणसँगै Remittance Society को आकार बढेका ले गर्दा हाम्रोमा व्यापार घाटा उच्च भएको छ। भविष्यमा व्यापारमा देखिएको असंतुलन कम गर्न आवश्यक पर्ने लगानी जुटाउन र प्राप्त भएको विप्रेषणलाई औद्योगिक उत्पादन बढाउने गरी प्रयोग गर्न हामीसँग स्पष्ट नीतिगत खाकाको अभाव छ। आ.व. २०७८/७९ मा १७२० अर्बको व्यापार घाटा रहेकामा आ.व. २०७९/८० मा १४५४.५९ अर्बमा झरेको अवस्था छ। आ.व. २०८०/८१ को पौष मसान्तसम्मको अवस्था हेर्दा ६९३ अर्बको हाराहारीमा व्यापार घाटा रहेको छ। व्यापार घाटा उच्च हुँदा यसले चालू खातामा समेत दबाव पैदा गर्दछ। आर्थिक विकासमा चुनौतीका रूपमा रहेको व्यापार घाटा कम गर्दै लैजानु नै हाम्रो चुनौती रहेको छ।

कमजोर भौतिक पूर्वाधारको अवस्था

World Economic Forum ले प्रकाशन गरेको Global Competitiveness Report मा नेपालले Infrastructure मा १०० मध्ये १७ स्कोर प्राप्त गरेको देखिएको छ। उक्त स्कोर भनेको दक्षिण एशियाली मुलुकको औसत स्कोरभन्दा तल हो। भारत, पाकिस्तान र बङ्गलादेशको स्कोर क्रमशः ५१.४, ३५.१ र ३१.५ रहेको छ। रेलमार्ग ज्यादै छोटो र अपर्याप्त हुनु, सडकमार्ग पनि सानो र समयमै मर्मत सम्भार नहुनु, ठूला अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको विमानस्थल बनाउन नसक्नु, ठूला जलविद्युत आयोजना निर्माणमा ढिलो हुनु, सुरुङ्गमार्ग निर्माण गर्न नसक्नु, सञ्चार तथा सूचना प्रविधिका लागि ठूला पूर्वाधारहरू बनाउन नसक्नु, पुल, सिंचाई, खानेपानी जस्ता आयोजना सम्पन्न गर्न वर्षौं लाग्नु जस्ता विषय हाम्रा साझा समस्या

हुन्। ती समस्याहरूलाई व्यवस्थापन गरी गुणस्तरीय र दिगो भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्नु पनि चुनौती रहेको छ।

भौगोलिक अवस्थिति र जटिलता

नेपाल Maritime nation मा पर्दैन, त्यसको भनेको कारण भूपरिवेष्टित मुलुक हो। समुद्रीमार्गबाट व्यापार गर्न हामीले तेस्रो मुलुक हुँदै जानु पर्ने बाध्यता छ। उत्तरतर्फ जटिल भूगोलका कारण व्यापार ढुवानी महङ्गो पर्न जान्छ। यसका साथै भारत र चीन जस्ता विश्वमञ्चमा राजनीतिक र आर्थिक पावरहाउस हुँदै गरेका मुलुकका बिचमा रहेकाले हाम्रा Sky neighbor nations लगायत अन्य देशको Buffer zone को रूपमा प्रयोग हुनु र हामी यसबाट टाढा रहन नसक्नु हाम्रो प्रमुख समस्या हो। यी सबै परिस्थितिमा असंलग्न हुँदै आन्तरिक उत्पादनलाई वृद्धि गरी विश्वको पहिलो र दोस्रो बढी जनसङ्ख्या भएका मुलुकका बिचमा बसेर उनीहरूको बजारलाई उपभोक्ता बनाउनु अर्को चुनौती रहेको छ।

माथि प्रस्तुत गरिएका प्रमुख समस्या र चुनौतीसँगै अन्य धेरै विषयहरूले राष्ट्रको आर्थिक विकासमा बाँधा पारिरहेका छन्। केही विषयहरूमा राजनैतिक नेतृत्वमा बलियो दृढताको अभाव, Innovative ideas को प्रयोग गर्न नसक्नु, सुस्त र परम्परावादी कर्मचारीतन्त्र, उच्च बेरोजगारी दर, ब्रेन ड्रेन, कमजोर प्रविधि, राजनीतिमा सुशासनको अभाव, प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्न नसक्नु, विकाससम्बन्धी दिगो नीति तय नहुनु, शिक्षा तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा दोहोरो खालको सेवा वितरण हुनु आदि पर्दछन्।

अबको सम्भावना

संविधानमा आर्थिक विकासलाई आर्थिक उद्देश्य प्राप्त गर्ने माध्यमका रूपमा उपयोग गरिने परिकल्पना गरिएको छ। नेपालको वर्तमान अवस्थालाई मध्यनजर गर्दा आर्थिक विकासको रोडम्याप पहिल्याउन निम्नखालका विषय/क्षेत्रमा ध्यान दिन तथा सुधारहरू गर्न जरुरी छ :

राजनैतिक स्थायित्व

Aisen & Veiga(2010) ले १६९ देशका सरकारलाई नमुना मानेर सन् १९६० देखि २००४ सम्मको अवधिलाई अध्ययन गर्दा उच्च तहको राजनीतिक अस्थिरताले आर्थिक वृद्धि हास हुन भूमिका खेलेको हुन्छ भनेर पत्ता लगाए। उस्तै तर फरक प्रकृतिको Jong-a-Pin(2009) को अध्ययनअनुसार उच्चस्तरको राजनीतिक अस्थिरताले मुलुकको आर्थिक वृद्धिमा शिथिलता ल्याउने निष्कर्ष निकालिएको छ। त्यसैगरी सन् १९५० देखि सन् १९८२ सम्मको तथ्याङ्क प्रयोग गरी ११३ देशको नमुना प्रयोग गरेर Alesina et al.(1996) को अध्ययनले पनि आर्थिक वृद्धि कम भएका मुलुकहरूको सरकार ढल्ने वा विघटन हुने प्रवृत्ति उच्च देखाएको थियो। उक्त अध्ययनका निष्कर्षले देखाए जस्तै नेपालका हकमा पनि राजनीतिक

स्थायित्वमा देखिएको निम्नस्तरको सूचकाङ्कले हाम्रो आर्थिक वृद्धिमा नकारात्मक असर पारिरहेको छ भन्न सकिन्छ। सन् २०२२ मा नेपालको राजनीतिक स्थायित्वको सूचकाङ्क (Political Stability Index†) - ०.२५ मात्रै रहेको देखिन्छ (The Global Economy, 2024)।

नेपालमा राजनीतिक दलभित्रको आन्तरिक सुशासन, निर्वाचन व्यवस्थापन प्रक्रियामा सुधार, नीतिगत तथा कानुनी रूपमा सुधार गरेर राजनीतिक स्थायित्वमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। प्रत्यक्ष लोकतन्त्र(Direct Democracy) को अवधारणालाई आत्मसाथ गर्न Right to recall, right to reject जस्ता व्यवस्थालाई नीतिगत रूपमा समावेश गर्ने, चुनावका बेला हुने election campaign मा चन्दा उठाउन नपाउने, दलहरूलाई राज्यबाट funding गर्ने, उम्मेदवार र दलले निर्वाचन खर्चको लेखा परीक्षण अनिवार्य गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेर जान सके मात्र राजनीतिक दलभित्र सुशासनको जग बलियो हुने र यसले समग्र राजनीतिक स्थायित्वमा सकारात्मक परिणाम ल्याउने देखिन्छ।

वित्तीय संघियताको कुशल कार्यान्वयन र व्यवस्थापन

विश्व बैङ्कले जुन २०२३ मा प्रकाशित गरेको वित्तीय सङ्घियताको प्रगतिसम्बन्धी प्रतिवेदनअनुसार हाल सङ्घिय संरचनामा Horizontal and Vertical Fiscal Gap को आकार ठूलो देखाइएको छ। प्रदेशहरूका वार्षिक बजेटमा आन्तरिक स्रोत न्यून देखिएको छ। स्थानीय तहहरूले अवण्डा/अर्थ विविध शीर्षकमा बजेट राखेर खर्च गर्दा वित्तीय अपारदर्शिता मौलाएको अवस्था चित्रण गरिएको छ। यावत समस्या समाधानार्थ प्रदेश र स्थानीय तहमा जाने समानीकरण अनुदान बढाउने, ससर्त अनुदानलाई घटाउने र विषय/क्षेत्र तोकेर (ब्लक-ब्लक) एकमुष्ट बजेट दिने, प्राकृतिक स्रोत र करबाट प्राप्त हुने रोयल्टी र राजस्वको दर बढाउने, राजस्वका दायरा र क्षेत्रहरू बढाउने, वित्तीय अनुशासनका नियमहरू कडाइका साथ पालना गर्नुपर्दछ।

२०८१ वैशाखको मध्यसम्ममा सङ्घिय सरकारको ढुकुटी १.४८ खर्बको घाटामा छ। ठिक यही बेला प्रदेश र स्थानीय तहहरूको खातामा क्रमशः १.१४ र १.५१ खर्ब बचत देखिन्छ। सरकारको एक तहमा बचतको अवस्था छ भने अर्को तहमा पैसाको अभाव देखिन्छ। यसलाई पनि व्यवस्थापन गरेर अर्थतन्त्र चलायमान बनाउनुपर्दछ।

ठूलो आकारको लगानी

सिङगापुरले सन् १९६१मा आर्थिक विकास बोर्ड (Economic Development Board) को स्थापना गरेर देशभित्रै रोजगारी सिर्जना गर्न विदेशी लगानीकर्तालाई आकर्षित गर्ने उद्देश्यले जुरोङ्ग भन्ने ठाउँमा

† Political stability Index लाई -२.५ देखि २.५ मा मापन गरिन्छ।

औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्यो। यहाँ स्थापना भएको विदेशी कम्पनीलाई ५ देखि १० वर्षका लागि कर छुट(Tax Holiday) घोषणा र यसरी सञ्चालन हुने विदेशी कम्पनीले रोजगार दिएका रोजगारदातालाई कम्पनीको आफ्नै नियम अनुसार व्यवस्थापन गर्न पाउने गरी छुट दिएको थियो। यसले आन्तरिक रोजगारी सिर्जना हुनुका साथै देशको उत्पादनमा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको थियो। हामीले पनि स्थापना गरेको औद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र(Special Economic Zone-SEZ) हरूमा यस्तै खालको फरक नीति ल्याएर काम गर्नुपर्ने अवस्था छ। हाम्रो देशको Sovereign Credit Rating राम्रो बनाउन प्रयास गर्नुपर्दछ। उक्त रेटिङ्गले वैदेशिक ऋण लिएर तोकिएको समयावधि मै तिर्न सक्ने क्षमतालाई दर्शाउँछ। राम्रो रेटिङ्ग भएमा लगानीका लागि ऋण प्राप्त गर्न सहज हुन्छ। प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी प्राप्तमा नेपाल कमजोर छ। दक्षिण एसियामा कुल गार्हस्थ उत्पादनका अनुपातमा धेरै प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउन बङ्गलादेशले आर्थिक, राजनैतिक र सामाजिक पक्षहरूमा उल्लेख्य सुधार गरेको थियो। आर्थिक पक्षतर्फ बङ्गलादेशको बजारको आकार, श्रमिकको ज्याला, पूर्वाधार र प्राकृतिक स्रोतको उपलब्धता जस्ता कुरा पर्दछन्। राजनैतिक पक्षतर्फ राजनैतिक स्थायित्व, लगानी सम्बद्ध सरकारी नीति र नियमहरूको परिमार्जन र सुधार पर्दछन्। सामाजिक सुधारमा गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य र जीवनस्तरमा सुधार पर्दछन् (Rahaman et al., 2023)। ती सुधारमार्फत् बङ्गलादेशले धेरै लगानी जुटाउन सफल भएको उदाहरण हेरेर हामीले पनि कसरी लगानी आकर्षण गर्न सकिन्छ भनेर सिक्न सक्छौं।

आन्तरिक रूपमा मझौला र साना आयोजना निर्माण तथा सञ्चालनमा लगानी जुटाउन निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यलाई सघन बनाउने, लगानीका नयाँ अवधारणाहरू जस्तै; Blended Finance, Angel Investment अवधारणालाई अगाडि बढाउने, खर्चको चुहावट रोकी सरकारले विभिन्न क्षेत्रमा संकलन हुन सक्ने/बाँकी पुँजी (असुल गर्नुपर्ने रकम, भ्रष्टाचारका धन जफत, बेरुजु रकम) उठाउने जस्ता कामहरूलाई प्राथमिकताका साथ गर्नुपर्दछ।

निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन

हाल अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको ८१ प्रतिशत योगदान रहेको छ। त्यसैगरी रोजगारीमा ८६ प्रतिशत योगदान रहेको छ। यति ठुलो जिम्मेवारी बोकेको क्षेत्रलाई संविधानमा नै अर्थतन्त्रको प्रमुख तीन खम्बा मध्ये एक भएको स्विकार गरिएको छ। हामीले बङ्गलादेश, इथियोपिया र लाओसमा निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धनमार्फत् मुलुकको आर्थिक विकासमा पुगेको टेवालाई उदाहरणका रूपमा लिएर काम गर्नु आवश्यक छ। निजी क्षेत्रले लगानी, उत्पादन, वितरण र रोजगारी सिर्जनामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने भएकाले राज्यबाट निजी क्षेत्रको स्रोत परिचालन गराउन लगानी प्रवर्द्धनात्मक निजी लागू गर्नुपर्छ। कसरी प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गर्न सकिन्छ र उनीहरूको सुरक्षामा समेत ध्यान दिनु जरुरी छ। लगानीका विभिन्न मोडलहरू मध्ये सार्वजनिक निजी साझेदारी, पनि निजी क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने भएकाले यसका लागि राज्यले आवश्यक वातावरण बनाउनु पर्दछ।

पूर्वाधारको विकास

Daramota (2014) को अध्ययनले देखाएअनुसार सडकमार्गका तुलनामा रेलमार्गको प्रयोगबाट गरिने ढुवानीमा कम लागत, पूर्वाधार निर्माणमा कम लगानी तथा मर्मत खर्च कम लाग्ने देखिएको छ। पूर्व पश्चिम रेल मार्गको निर्माण कार्य यथाशक्य चाँडो थाल्नुको विकल्प छैन। त्यसैगरी चीनसँगको विभिन्न व्यापार नाकासम्म पनि रेलमार्गको विस्तार गर्नुपर्दछ। माथिल्लो तामाकोशी र सुनकोशी मरिण बहुउद्देश्यीय जस्ता राष्ट्रिय गौरवका आयोजना निर्माणमा जसरी प्रगति हासिल भए त्यही मोडालिटीमा अन्य आयोजनाहरू पनि कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ। अध्ययनअनुसार नेपालको अर्थतन्त्रमा ७.५ प्रतिशतको वार्षिक वृद्धि हासिल गर्न जिडिपीको ९.५ प्रतिशत बजेट पूर्वाधार निर्माणमा खर्चिनुपर्ने हुन्छ (CNI, 2022)। यो हिसाबले आ.व. २०७९/८० को जिडिपी ५३८१ अर्ब नेपाली रुपैयाँलाई आधार मानेर यसको ९.५ प्रतिशत हिसाब गर्दा ५११ अर्ब हुन आउँछ। चालू वर्षको कुल बजेट नै १७५१ अर्बको छ। तसर्थ पूर्वाधार विकासका लागि अन्य विभिन्न माध्यम प्रयोग गरेर लगानी भित्र्याउनु अनिवार्य देखिन्छ।

हाल सञ्चालनमा आएका २४ वटा राष्ट्रिय गौरवका र १७ वटा रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूलाई तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्न नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गरी अघि बढ्नुपर्दछ। यति ठुला पूर्वाधारको निर्माणबाट उच्च र फराकिलो आर्थिक वृद्धिमा टेवा पुग्दछ।

सामाजिक क्षेत्रमा सुधार

सामाजिक क्षेत्रको सुधारविना आर्थिक विकास सम्भव छैन। एकातर्फ शिक्षा तथा स्वास्थ्यमा ठुलो लगानीको आवश्यकता छ भने अर्कोतर्फ हाल देशमा एउटै नीतिमा निजी क्षेत्र र सरकारले फरक तरिकाद्वारा फरक फरक गुणस्तरका शिक्षा क्षेत्रलाई सञ्चालनमा ल्याएका छन्। स्वास्थ्य क्षेत्रको अवस्था पनि उस्तै छ। यस्तो अवस्थाले असमानतालाई बढाउन मद्दत गर्दछ। फलस्वरूप आर्थिक विकासको गतिलाई धिमा बनाइदिन्छ। कसरी हुन्छ यस्तो अवस्थालाई चिर्न जरुरी छ। आन्तरिक रोजगारी बढाउन स्वरोजगारको कार्यक्रमलाई प्रवर्धन गरेर संरचनात्मक रूपान्तरण गर्न सकिन्छ।

शासकीय सुधार

शासन प्रणालीका सबै आयाममा व्यापक सुधार गरी Shadow Economy/Black Economy का क्रियाकलापहरूलाई राष्ट्रिय आय लेखाप्रणालीमा समावेश गर्न नीतिगत तथा कार्यक्रमगत प्रक्रिया थाल्नुपर्दछ। राजनीति, न्याय, प्रशासन सबै क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार र अनियमितामा शून्य सहनशीलता (Zero Tolerance) को नीति लागू गर्ने, उच्च नैतिकतासहितको आचारण र निष्ठाको विकास गरेर अघि बढ्नुपर्छ। सम्पूर्ण भुक्तानी प्रक्रियालाई Cashless र Faceless बनाउनुको विकल्प छैन। Less Paper र

Paperless को अवधारणालाई आत्मसाथ गरी शासन प्रक्रियामा Digitalization र Digitization मा रूपान्तरण गर्ने पर्दछ। उक्त सबै शैलीका माध्यमबाट सुशासनलाई सबल बनाउँदै अघि बढ्नुपर्दछ। कर प्रणाली र सामाजिक सुरक्षालाई व्यवस्थित गरेर Gini Coefficient कम गर्न सकिन्छ। वैदेशिक विप्रेषणलाई यसको निश्चित प्रतिशत अनिवार्य रूपमा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न नीतिगत व्यवस्था गरेर जानुपर्छ। आयोजना व्यवस्थापनमा सुधार गरी तोकिएको अवधिमा आयोजना सम्पन्न हुने ग्यारेन्टी गर्न सक्नुपर्दछ।

माथिका प्रमुख विषयहरूमा काम गर्न सके आर्थिक विकासको रोडम्यापमा हिंड्न सकिने कुरामा दुइमत छैन। यसै सन्दर्भमा नेपाल डेभलपमेन्ट अपडेटले सुझाएका केही बुँदाहरू पनि आर्थिक वृद्धि गर्न भूमिका खेल्ने देखिएकाले ती सुझावलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

- वर्तमान कर नीतिमा समयानुकूल परिवर्तन गर्नुपर्ने,
- हालको उच्च आयात करलाई कम गर्नुपर्ने,
- वित्तीय सङ्घीयता कार्यान्वयनमा देखा परेका नकरात्मक पक्षहरूलाई सुधार गर्नुपर्ने,
- प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्र्याउन ठोस कदम चाल्नुपर्ने,
- देशभित्र हुने मूल्यवृद्धिलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने,
- पशुमा लाग्ने Lumpy skin रोग र धानको उत्पादनमा कमी आउने कारणले कृषि क्षेत्रको योगदान घटे पनि उद्योग र सेवा क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि हुने।

अन्त्यमा, नेपाल जस्ता अति कम विकासशील मुलुकका हकमा सन् २०२२-२०३१ को दशकमा अति कम विकसित राष्ट्रहरूका लागि दोहा कार्ययोजना (DPoA) ले आर्थिक विकासका साथै समग्र विकासको दिगोपनाका लागि निम्नखालका ६ वटा विषय/क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा आधार भनेर पहिचान गरेको छ (UN-OHRLLS, 2023)। हामीले पनि तिनै प्राथमिकताका आधारहरूलाई मार्गदर्शन मानेर देहायका क्षेत्रहरूमा सुधार र प्रगति गर्दै जानुपर्दछ :

१. मानवमा लगानी गरिबी निवारण र कसैलाई पछाडि नछाड्न क्षमता निर्माण गर्ने।
२. बहुआयामिक जोखिमहरूसँग जुझ्न र दिगो विकासका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न विज्ञान, प्रविधि र नवप्रवर्तनबाट लाभ लिने।
३. सम्बृद्धिको संवाहकका रूपमा संरचनात्मक परिवर्तनलाई आत्मसाथ गर्ने।
४. अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार र क्षेत्रीय एकीकरणलाई प्रोत्साहन गर्ने।
५. जलवायु परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्दै कोभिड १९ बाट पुनस्थापित हुने र आउने अवरोधहरूसँग जुध्न सशक्त बन्ने।

६. अन्तर्राष्ट्रिय एकीकरणको परिचालन र विश्व साझेदारीलाई पुन दिगो स्तरोन्नतिका :सशक्तीकरण: लागि पहलकदमी लिने।

निष्कर्ष

नेपालको आर्थिक विकासका रोडम्यापको अल्पकालीन लक्ष्यका रूपमा रहेको विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुने लक्ष्य तोकिएको समय सीमामा प्राप्त हुने देखिन्छ तथापि आर्थिकसँग सम्बन्धित GNI Per Capita सूचकाङ्कको प्रगति न्यून रहेको छ। मध्यमकालीन लक्ष्यसँग सम्बन्धित नागरिकलाई निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको अवस्थाबाट मुक्त गर्ने, दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने र मध्यम आयस्तर भएका मुलुकमा स्तरोन्नति हुने लक्ष्य हासिल गर्न गाह्रो पर्ने तथ्य र तथ्याङ्कहरूले देखाउँदछन्। विगत आधा दशकको तथ्याङ्क हेर्दा निरपेक्ष गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या १८.७ बाट बढेर २०.२ प्रतिशत पुगेको छ। त्यसरी नै दिगो विकासको लक्ष्यतर्फ सन् २०३० सम्ममा ५९.७ प्रतिशत मात्र प्रगति हासिल हुने अनुमान गरिएको छ। यिनै परिवेशमा दीर्घकालीन लक्ष्यतर्फ लम्कन अल्पकालीन र मध्यकालीन लक्ष्य प्राप्त गर्न निर्दिष्ट गरिएका परिसूचकहरूको अपेक्षाकृत प्रगति हुन नसकेको अवस्था नै बाधक बन्न सक्ने देखिन्छ। उक्त बाधालाई चिर्न स्थायी राजनीतिक व्यवस्था कायम, वित्तीय सङ्घीयताको कुशल कार्यान्वयन, आन्तरिक र बाह्य लगानी प्रवर्धन, निजी क्षेत्रको प्रवर्धन, पूर्वाधार विकास, सामाजिक क्षेत्रमा सुधार, शासकीय सुधार गर्नुको विकल्प देखिँदैन।

सरल भाषामा भन्नुपर्दा ग्रामीण गरिबी घटाई गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्यमा पहुँच पुर्याउन सकेमा तथा पोषणयुक्त खाद्यपदार्थको उपलब्धता गर्न सकेमा आर्थिक विकासका लागि कोषेढुङ्गा हुने कुरामा दुइमत छैन। तसर्थ आगामी दिनमा ग्रामीण क्षेत्रका नागरिकका लागि स्वरोजगारका कार्यक्रमहरू लागू गर्ने, निःशुल्क शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको विस्तार तथा पहुँच बढाउने, सेवाप्रवाहमा उल्लेख्य रूपमा सुधार गरी जनताको घरदैलोमा सेवा वितरण गर्ने अवस्था सिर्जना गर्ने जस्ता प्रयास र उपलब्धिहरूलाई दिगो बनाउँदै आर्थिक विकासको दिर्घकालीन लक्ष्यतर्फ अघि बढ्नु नै आजको आवश्यकता बनेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

- Aisen, A. & Veiga, F.J.(2010). How Does Political Instability Affect Economic Growth? IMF Working Paper, International Monetary Fund.
- Alesina, A., Ozler. S., Roubini, N. and Swagel, P. (1996). Political instability and economic growth, Journal of Economic Growth 1, 189-211. Yusof, Z.A., (2012). Economic Diversification: The Case of Malaysia, Review Watch Institute.
- Berg, H.V.D.(2012). Economic Growth and Development, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., Singapore.

CNI (2022). Nepal Infrastructure Summit 2022, Confederation of Nepal Industries, Kathmandu, Nepal.

Doramota, A. (2014). A Comparative Analysis of road and rail performance in freight transit: An example from Nigeria, Urban Planning and Transport Research, 2022, Vol. 10, No. 1, Pp. 58-81

Gerschenkron, A. (1962). Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Harvard University Press.

Husseiny, I.A (2023). The relative effectiveness of fiscal and monetary policies in promoting Egypt's Output growth: an empirical investigation using an ARDL approach, Journal of Economic Structure, Vol. 12, No. 4.

Ivic, M.M.(2015). Economic Growth and Development, Journal of Process Management-New Technologies, International Vol. 3, No. 1.

Jong-a-pin, R. (2009). On the measurement of political instability and its impact on economic growth, European Journal of Political Economy 25, 15 – 29.

National Planning Commission (2023). Least Developing Countries Graduation Smooth Transition Strategy 2022-2030, SinghDurbar, Kathmandu.

Statista (2024). Export volume of palm oil worldwide in 2023/24, by leading country, Statista, <<https://www.statista.com/statistics/620219/palm-oil-export-volume-worldwide-by-country/>>.

UN-OHRLLS(2023). Doha Program of Action for the Least Developed Countries 2022-2031.

Rahman, M.A., Muniruzzaman, M. & Rahat, J.K. (2023). Determinants of Foreign Direct Investment in Bangladesh, Department of Business Administration-General, FBS, Bangladesh University of Professionals(BUP), Dhanka, Bangladesh.

World Bank (2023/24). Nepal Development Update, World Bank, NW Washington DC.

World Bank (2024). Global Economic Diversification Report 2024: Exploring the impact of digital trade on economic diversification, Mohammed bin Rashid School of Government (MBRSG).

अर्थ मन्त्रालय (२०७९)। आर्थिक वर्ष २०७९/८० को वार्षिक बजेट, सिंहदरबार, काठमाडौं।

अर्थ मन्त्रालय (२०८०)। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को वार्षिक बजेट, सिंहदरबार, काठमाडौं।

नेपाल सरकार (२०७२)। नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्थापन समिति, काठमाडौं।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०६५)। पन्ध्रौं योजना (२०६५/६६-२०८०/८१), सिंहदरबार, काठमाडौं।

राई, तीर्थराज, २०८१

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८०)। राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिका प्रस्तुतीहरु, सिंहदरबार, काठमाडौं।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८१)। सोह्रौं योजना (२०८०/८१-२०८५/८६) राष्ट्रिय विकास परिषदमा छलफलको लागि तयार पारिएको मस्यौदा, सिंहदरबार, काठमाडौं।

हाडा, गम्भिरबहादुर (२०७९)। “आर्थिक विकासको आधुनिक अवधारणा”, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक, २०७९ वैशाख २ गते।

केही वेबसाइटहरु:

<https://blogs.worldbank.org/en/opendata/new-world-bank-group-country-classifications-income-level-fy24>.

<https://csglobalpartners.com/resources/what-is-economic-diversification/>

https://economicdiversification.com/?country_gedi=nepal

<https://www.un.org/development/desa/dpad/least-developed-country-category/ldc-graduation.html>

https://www.theglobaleconomy.com/Nepal/wb_political_stability/